

Levensverhalen doorbreken het wij-zij-denken

Halleh Ghorashi

Om de wereld te kunnen begrijpen hebben mensen categorieën nodig die de hoeveelheid informatie om hen heen ordenen. Maar dezelfde categorieën kunnen mensen beperken in sociale interactie wanneer ze tot dichotomieën worden gemaakt. Dan worden verschillen tussen categorieën zo groot dat er nauwelijks ruimte is voor wat gemeenschappelijk is. Levensverhalen hebben de potentie om meerduidigheid, gelaagdheid en overeenkomsten te laten zien, maar dan moet je wel de tijd nemen om naar een ander te willen luisteren.

Hoezeer categorieën ook nodig zijn om ons in de wereld te kunnen oriënteren, zij hebben als bezwaar dat verschillen en tegenstellingen worden geaccentueerd. Voor elke interactie, voor elk gesprek is echter zowel verschil als het gevoel van gemeenschappelijkheid nodig. Zoals de Duitse filosoof Hannah Arendt treffend beargumenteert:

Indien mensen niet gelijk waren, zouden zij elkaar en hen die voor hen kwamen niet kunnen verstaan, noch in staat zijn plannen te maken voor de toekomst en de behoeften te anticiperen van hen die na hen zullen komen. Indien mensen niet verschillend waren, ieder menselijk wezen niet verschilde van ieder ander dat is, was, of ooit zal zijn, zouden zij noch de spraak noch het handelen nodig hebben om zich verstaanbaar te maken.¹

Al lijkt dit vanzelfsprekend, vaak is het zo dat mensen in contact met anderen die ze als te ver van henzelf beschouwen, geen gemeenschappelijkheid kunnen toelaten. Daarom is het van groot belang om aandacht te hebben voor condities die dit besef van gemeenschappelijkheid stimuleren. De traditie van de joodse filosofie, vooral het werk van Emanuel Levinas biedt hiervoor inspiratie. Levinas beargumenteert dat de mensen in hun handelen te vaak vanuit de ik-positie vertrekken en stelt voor om alteriteit als beginpunt te nemen: de ander benaderen vanuit de positie van die ander.² Het vooropstellen van de ik-positie maakt het contact met de ander onmogelijk wanneer de assumpties over de ander beladen en negatief zijn. Een te negatief beeld laat geen ruimte voor verrassing, vernieuwing en verbinding. Om deze dominantie van

afstand tot de ander te kunnen doorbreken is alteriteit nodig en daartoe is het creëren van tussenruimtes van belang.

De noodzaak van alteriteit via tussenruimtes is gegroeid in de context van toenemende polarisatie, hardheid en zelfs extreme vormen van geweld in de wereld, ook in Nederland. Culturele en religieuze verschillen zijn bronnen van maatschappelijke spanningen geworden, gevoed door een dichotomisch onderscheid tussen wij en zij.³ In dit artikel laat ik zien hoe levensverhalen een uitweg kunnen bieden uit deze dominantie van dichotomieën. Ik belicht hoe verhalen een verbindende, verrassende en verwonderende kracht kunnen bezitten en als bron van zelfreflectie kunnen fungeren. Daarbij put ik uit de ervaringen van de masterclass Levensverhalen die ik samen met Christien Brinkgreve tussen 2008 en 2010 gaf.⁴

Masterclass Levensverhalen

Het verzamelen van levensverhalen en het belang van deze methode bij sociaalwetenschappelijke onderzoek was in 2008 een verbindende element in het opzetten van de masterclass Levensverhalen. Ons idee was om vrouwen met diverse culturele achtergronden bij elkaar te brengen en ze met een aantal vragen uit te dagen hun eigen levensverhaal op papier te zetten. In de opzet van de masterclass beoogden we een wisselwerking tussen theoretisch-methodologische vraagstukken en het schrijven van eigen verhalen over thema's als identiteit en thuisgevoel.⁵ De deelnemers (in totaal zeventien) zetten gedurende twee jaar hun levensverhalen stap voor stap op papier en bespraken deze in de groep. Twee jaar later zijn deze uitgebracht in

boekvorm onder de titel *Licht en schaduw. Vijftien vrouwen over leven en overleven*.⁶

Het boek bestaat uit een mozaïek van verhalen dat met veel balancerende danspasjes tot stand is gekomen. De levensverhalen uit deze bundel bieden toegang tot een rijkdom aan ervaringen die de wij-zij-dichotomie doorbreken. Hoe uniek elk levensverhaal ook is, er komen allerlei gemeenschappelijke patronen en lijnen naar voren die iets zeggen over de ervaringen die de vrouwen met elkaar delen. Bijvoorbeeld het kind-zijn, het vrouw-zijn, de worstelingen rond verplaatsing en/of migratie (vrijwillig of verplicht) of de deelname aan het verzet.

Voor het slagen van dit ambitieuze project was het creëren van veilige tussenruimtes cruciaal om de deelnemers te stimuleren hun levensverhalen in vrijheid te delen. Aan het begin van het traject hebben we daarvoor condities geformuleerd en gaven we deelnemers de opdracht om zelf de bewaker van deze ruimte te zijn. Deze condities luiden: vertragen, zonder oordeel luisteren (opzij stappen) en alteriteit toelaten (de ander vanuit de positie van de ander benaderen). Hieronder beschrijf ik deze drie condities.

Veilige tussenruimtes

De vluchtigheid van de huidige laatmoderne tijd brengt ongeduld met zich mee. De kunst is om geduldig met dit ongeduld om te gaan. Dat kan onder meer door te vertragen en ruimte te maken voor interacties waarin (levens)verhalen gedeeld kunnen worden. Het vertragen beschermt ons tegen wat Eriksen 'de tirannie van de tijd' noemt.⁷ Want 'snel gaan betekent ook snel

vergeten', zoals Lyotard ooit treffend heeft geformuleerd.⁸ Door de snelheid in het handelen vergeten mensen vaak de details en de veelvoud om hen heen te beleven en te waarderen. Door vertraging krijgen interacties en verhalen meer kans om vanuit hun meervoud en gelaagdheid gezien en gehoord te worden.

Na vertraging is het belangrijk om open en onbevooroordeeld te kunnen luisteren. De Nederlandse filosoof Theo de Boer stelt dat voor een interculturele dialoog de tijdelijke opschorting van het eigen oordeel een belangrijke stap is, een stap die hij *epochè* noemt.⁹ De Vlaamse wetenschappers Janssens en Steyaert kiezen voor een vergelijkbare beschrijving, maar spreken van 'opzij stappen'. Door het tijdelijke opschorten van het eigen gelijk of opzij stappen wordt het mogelijk een gemeenschappelijke tussenruimte te creëren. Deze tussenruimte is leeg van oordeel, waardoor het mogelijk wordt naar de ander te luisteren vanuit haar of zijn perspectief, ofwel alteriteit toelaten. Bovendien maakt onbevooroordeeld luisteren de gecreëerde ruimte veilig genoeg om ervaringen in openheid te delen.

Wanneer een levensverhaal deze ruimte vult, is het mogelijk om meer te zien dan de aanvankelijk veronderstelde categorie van verschil. Dit meervoudige beeld biedt de mogelijkheid tot identificatie met mooie en minder mooie momenten in iemands levensverhaal. Momenten van sterkte en kwetsbaarheid, pijn en vreugde, overwinning en verlies. Door het delen van een levensverhaal doet iemand een appel aan de ander om een gezamenlijke reis te beginnen. Een reis die afwisselend momenten van identificatie, distantie, ontroering, begrip of onbegrip kent. Deze verhalen

geven mensen de kans om zich te bevrijden van de fixatie op het verschil, die hen vooral parten speelt wanneer ze met anderen in gesprek zijn die ver van hen af staan.

Op deze manier is de masterclass Levensverhalen een gezamenlijke reis geworden met bijzondere uitkomsten, waarvan ik hieronder enkele voorbeelden geef.

Verrassing van de herkenning

Een van de uitkomsten van de masterclass was het verrassingselement dat uit het delen van levensverhalen naar voren kwam. Wat mij bijvoorbeeld het meeste verbaasde – met mijn verzetservaring in Iran – was dat ik veel herkenning ervoer bij Kiki's verhaal, terwijl we in vrijwel alle opzichten van elkaar verschillen. We hebben een totaal andere culturele en sociaal-economische achtergrond, een wezenlijk verschillende migratieachtergrond en ons leeftijdsverschil is ruim vijftien jaar. Als zentienjarig meisje voelde ik mij, zoals veel van mijn leeftijdsgenoten in de periode van de Iraanse revolutie van 1979, aange trokken tot de politiek. Ik was een van de fanatiekste aanhangers van de linkse organisatie waarvan ik lid was en droomde ervan om ooit als partizaan volledig lid van deze organisatie te worden. Het duurde niet lang voordat de revolutie een nachtmerrie werd voor veel mensen met mijn achtergrond. De ervaringen uit die periode

zijn cruciaal geweest in mijn persoonlijke ontwikkeling. De volgende vraag heeft me altijd beziggehouden: hoe vaak komt het voor dat iemand in twee jaar tijd zowel het 'paradijs' als de 'hel' ervaart op aarde? Vaak had ik het gevoel dat buitenstaanders mijn ervaringen met de Iraanse revolutie nooit in hun volle intensiteit zouden kunnen begrijpen. Daar zat ik dan, tegenover Kiki, een autochtone vrouw van boven de zestig, iemand die ik wel als laatste als een lotgenoot zou beschouwen. Kiki vertelde tijdens de eerste sessie dat zij in de jaren zestig een activist was in Duitsland. Ze beschreef haar strijd voor rechtvaardigheid en haar passie voor idealen naast haar pijnlijke ervaringen in die periode. Zo schreef ze in een van de eerste passages van haar verhaal deze zinnen: 'Op zaterdagmorgen lezen we er met een grote groep *Het kapitaal*. We lezen en bestuderen het echt, bijna anderhalf jaar lang elke zaterdag en gedurende de week in subgroepen van drie.'

Voor de vluchtelingen uit Iran en mijzelf voelde dit als een stuk uit ons eigen levensverhaal en dat verbaasde ons zo. Het wekelijks lezen van boeken van onder anderen Marx samen met een gepassioneerde beschrijving van gevoerde acties in die periode toonde veel gelijkheid met wat wij (de Iraniërs van de groep) in de revolutionaire jaren in Iran meemaakten. Deze verbinding kon alleen maar tot stand komen doordat we de kans kregen om elkaars levensverhalen te leren kennen. De ruimte en tijd die we samen genomen hebben, bracht onverwachte, verrassende momenten van herkenning en verbinding tot stand.

Behalve verrassend kunnen levensverhalen ook verwarrend werken doordat ze onze categorieën onderuit halen. In de volgende

paragraaf zal ik wederom een voorbeeld presenteren dat tijdens de masterclass zichtbaar werd.

'Tussengeneratie' migrantenvrouwen

Bij migranten met een gastarbeidersachtergrond wordt vaak een onderscheid gemaakt naar cultureel-etnische achtergrond (Turks of Marokkaans) of generatie (eerste en tweede generatie). Wat onderbelicht blijft, is het verhaal van de zogenoemde 'anderhalve' generatie: migranten die in hun kinderjaren naar Nederland zijn gekomen. Deze generatie noem ik de 'tussengeneratie'; het zijn vrouwen die in hun kinderjaren met hun moeder naar Nederland kwamen om verenigd te worden met hun vader (zoals Funda en Samira). De levensverhalen van deze vrouwen laten zien hoe bijzonder de beginjaren van hun verblijf in Nederland waren. De Marokkaans-Nederlandse Samira was vier toen ze naar Nederland kwam en de gedaanteverandering van haar moeder speelt een centrale rol in haar verhaal. Ze ziet hoe haar moeder van een krachtige vrouw, die in Marokko zowel moeder als vader was, veranderde in een vrouw die al haar kracht verloor toen ze zich in een onbekende en nieuwe omgeving moest manifesteren. Een onafhankelijke vrouw veranderde plotsklaps in een afhankelijke. Met vergelijkbare heftigheid schrijft Funda (Turks-Nederlands) over haar indrukken toen ze met haar moeder naar haar vader in Nederland kwam. Zo lezen we in haar levensverhaal de volgende passages:

Mama was vier lange jaren onze vader en moeder tegelijk. Ze stond stevig haar mannetje en voedde ons erg goed

op. Contacten met school en andere instanties in Turkije deed ze allemaal zelf en waar wij ook kwamen werd ze met alle egards behandeld. [...] Na een tijdje vinden we eindelijk onze draai in Nederland. Mama niet. Elke dag als we thuiskomen zit mama voor het raam. Soms huilt ze en altijd kijkt ze uit over de weilanden, zonder te zien.

Funda en Samira beschrijven beeldend hoe ze de eerste kinderjaren in Nederland hebben ervaren en hoe de veranderde verschijning van hun moeder bepalend is geweest voor deze beleving. De momenten van angst en onzekerheid vormen de hoofd-ingrediënten van hun verhaal over die eerste jaren. Het beeld van een moeder die van de ene op de andere dag zo drastisch verandert, is van grote invloed geweest op hun ervaringen tijdens de eerste jaren in Nederland. Al lukte het hunzelf om in korte tijd deel van de samenleving te worden, ze zagen hoe hun moeder langzaam de grip op de realiteit verloor.

Hun verhaal laat zien hoe zij, als kind, snel volwassen moesten worden. In deze beleving blijkt de combinatie van leeftijd (als kleuter naar Nederland gekomen) met de migratieachtergrond als gastarbeider de meest bepalende factor te zijn in hun verhaal. We zien dat de kracht van deze combinatie zo sterk is dat andere verschillen, zoals culturele verschillen (tussen de Turkse en Marokkaanse achtergrond), naar de achtergrond verdwijnen. Deze verhalen verwarren daarom de dominante categorieën die vaak (zowel in onderzoek als beleid) als uitgangspunt worden genomen: cultuur of generatie. Maar er is nog een levensverhaal dat het gemeenschappelijke patroon in de verhalen

van Funda en Samira verwacht en dat is het verhaal van Ouafila, die ook als kind met haar moeder uit Marokko naar Nederland is gekomen. Zij schrijft:

Vreemd genoeg kan ik me niet herinneren dat het een schok voor mij was toen wij in Nederland gingen wonen. Als ik terugkijk op mijn kinderjaren herinner ik me voornamelijk mooie momenten: de picknicks met ons gezin in het bos, het belletje lellen met de kinderen uit de straat en de Nederlandse burens die vaak langskwamen om te genieten van onze zoete Marokkaanse thee.

Ouafila's ervaring van haar kindertijd is behoorlijk harmonieus. Er zouden twee verklaringen kunnen zijn voor dit verschil: de datum van de migratie en de plaats waar het gezin zich in Nederland vestigde. Ouafila is wat jonger dan Funda en Samira en haar gezin is pas in de jaren tachtig naar Nederland gekomen. In die tijd was er veel meer aandacht en beleid voor migranten dan in de jaren zeventig. Zeer waarschijnlijk is dit tijdsverschil een van de redenen die Ouafila's beleving zo anders maakt. Een andere mogelijke verklarende factor is dat Ouafila's familie, in tegenstelling tot die van Samira en Funda die in grote steden terechtkwamen, na aankomst in Nederland in een voormalig vissersdorp aan het IJsselmeer gingen wonen. Als religieus gezin kwamen ze terecht in een religieuze omgeving. Bij Ouafila kwam het gevoel van spanning door haar Marokkaanse achtergrond pas later, toen ze voor een vervolgopleiding naar een grote stad ging. Ook al hebben Samira en Ouafila beiden een Marokkaanse achtergrond, toch verschillen hun levensverha-

len. Dit verschil is gerelateerd aan leeftijd en plaats van vestiging. De vergelijking tussen deze verhalen maakt zichtbaar hoe situationeel de beleving van iemands verleden is. Levensverhalen bieden de mogelijkheid om deze situationaliteit te zien die nauwelijks vanuit de dominante categorieën van verschil (zoals cultuur, etniciteit, generatie of gastarbeider) te vatten zijn. Naast verbindende, verrassende en verwarrende effecten stimuleert het delen van levensverhalen de zelfreflectie. Ismintha's verhaal dat ik in de volgende paragraaf bespreek, is daarvan het meest bijzondere voorbeeld.

Bron voor zelfreflectie

Wat bij het lezen van de eerste versies van Ismintha's levensverhaal tijdens de masterclass het meeste opviel, was de afwezigheid van mannen, vooral haar vader. Dit punt legden we tijdens een van de sessies aan haar voor en zij heeft ervoor gekozen om dit punt in de eindversie van haar verhaal op te nemen:

Bovenstaand verhaal over mijn ouders, hoe ze elkaar ontmoet hebben en een kind kregen, heb ik van mijn vader vernomen. Ik ging met hem praten nadat ik op een eerste, ruwe versie van dit verhaal, meerdere keren de vraag te horen kreeg waarom daar geen mannen in voorkwamen. Mijn verhaal leek uitsluitend te gaan over vrouwen en hun kinderen. En inderdaad, de mannen waren veelal afwezig. Zo ook mijn vader, met wie ik vrijwel geen contact onderhoud. Tijdens mijn laatste verblijf in Suriname heb ik dus niet alleen mijn overgrootmoeder

opgezocht en bevraagd, maar ook contact opgenomen met mijn vader. Zijn versie over de relatie tussen mijn ouders had een ander einde dan de versie die ik altijd van mijn moeder had gehoord.

Dit reflectieve citaat van Ismintha toont hoe de discussies tijdens de masterclass van invloed zijn geweest op het herontdekken van het eigen verhaal. Ismintha gaat op zoek bij haar vader en besluit pas in tweede instantie diens relaas een plek te geven in haar verhaal.

De masterclass was een bron van diverse vormen van reflectie, ook voor mij. Zo dwong de masterclass mij om te vertragen, terwijl wetenschappelijke productie vooral met versnelling bezig is. Ik heb geleerd om niet alleen te beweren dat er ruimte nodig is, maar ook om te ervaren dat het geven van ruimte niet zo voor de hand liggend is. Want iets geloven is geheel anders dan iets in de praktijk brengen, vooral als het gaat om keuzes die tegen de gangbare praktijk (zoals versnellen) in gaan. Want zoals ik hiervoor al beargumenteerde, de snelheid om ons heen en 'de tirannie van de tijd' dwingen ons om alles snel te willen doen. Zich anders te kunnen positioneren in een ruimte die als vanzelfsprekend door een bepaald soort handelen is omringd, heeft meer nodig dan reflectie. Het heeft de herhalende kracht van levensverhalen nodig om zo'n reflectie te vertalen in alledaagse handelingen. Dit leerzame proces van vertragen heeft mij en de rest van de groep de kans gegeven om de rijkdom van het proces met alle tegenvallers die erbij horen te zien, te horen en te beleven. Bovendien gaf het delen van ervaringen de groep de kans om een brede en gemeenschappelijke basis te

vinden om zich te positioneren tegenover het huidige dominante discours over migranten.

Bredere bron voor positionering

Het delen van de levensverhalen tijdens deze masterclass gaf de deelnemers de mogelijkheid om te beseffen dat hun verhaal veel verbindingen kent met de verhalen van anderen. De levensverhalen fungeerden als basis voor discussie over verschillende maatschappelijke problemen, zoals de effecten van uitsluiting en onzichtbaarheid, de kracht van veilige ruimtes om zichzelf te kunnen zijn, de kwetsbaarheid van migranten, maar ook hoe hun kinderen zich kunnen ontwikkelen tot evenwichtige volwassenen. Daardoor kregen de levensverhalen een breder kader; ze werden niet alleen met elkaar in verband gebracht, maar ook in een actuele maatschappelijke context geplaatst.

Door gemeenschappelijke noemers te ontdekken in de levensverhalen en deze verder te contextualiseren, krijgen de persoonlijke verhalen een relationele en maatschappelijke component. Hierdoor golden de uitdagingen niet meer louter als individuele problemen, maar als ervaringen die ingebed zijn in maatschappelijke processen en daarom ook iets gemeenschappelijks hebben. Vanuit deze gezamenlijkheid kwam ook de behoefte aan tegengeluiden. Geluiden die juist ruimte maken voor meervoudigheid en gelaagdheid van de ervaringen en daarmee dichotomieën van verschil doorbreken. Deze masterclass werd zelfs gezien als een voorbeeld van zo'n tegengeluid. De belangrijkste voorwaarde voor de productie van alternatieve en meervoudige

verhalen is het bereiken van veilige tussenruimtes die de definiërende macht van de categorische geluiden kon marginaliseren. Dan pas krijgen levensverhalen de kans om vanuit hun meervoudigheid en gelaagdheid verbindend, verrassend en verwarrend te zijn en ons te stimuleren tot zelfreflectie en perspectiefverbreding.

Noten

- 1 Hendrik van der Zee, 'Lessen in tolerantie' in: Folke Jacobus Glastra ed., *Organisaties en diversiteit. Naar een contextuele benadering van intercultureel management* (Utrecht 1999) p.159-181, aldaar p.163.
- 2 Maddy Janssens en Chris Steyaert, *Meerstemmigheid. Organiseren met verschil* (Leuven 2001).
- 3 Halleh Ghorashi, *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in nieuw Nederland*. Oratie, uitgesproken op 13 oktober 2006 aan de Vrije Universiteit.
- 4 De aanleiding voor dit artikel is het afscheidsymposium geweest van Christien Brinkgreve op 23 juni 2014, waaraan ik samen met een aantal collega's een bijdrage heb geleverd.
- 5 Voor een methodologische beschrijving van het project zie Halleh Ghorashi, 'Bringing polyphony one step further. Relational narratives of women from the position of difference', *Women's Studies International Forum (WSIF)*, 43(2014) p. 59-66.
- 6 Halleh Ghorashi en Christien Brinkgreve ed., *Licht en schaduw. Vijftien vrouwen over leven en overleven* (Amsterdam 2010).
- 7 Thomas Hylland Eriksen, *Tyranny of the moment: Fast and slow time in the information age* (Londen 2001).
- 8 Janssens en Steyaert, *Meerstemmigheid*, p. 109.
- 9 Theo de Boer, *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit* (Amsterdam 1993).